

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Sámboky János könyvtárának magyar könyveiről. A XVI. századi bécsi magyar humanizmus tudós képviselője, SÁMBOKY SAMBUCUS János (1531—1584) könyvtárának jelentős része 1587. április 13-án örököseitől a bécsi császári könyvtárba került. A könyvtáros, Hugo Blotius a könyvekről részletes leltárat készítettett, és ennek másolatait néhány, külföldön élő humanista barátjának is megküldte. Egy ilyen másolatra, amelyet a velencei Biblioteca Nazionale di San Marco kéziratai között őriznek, még a múlt század végén SCHÖNHERR Gyula¹ hívta fel a figyelmet; majd GULYÁS Pál lefényképezte, és bevezetéssel, részletes magyarázatokkal ellátva kiadta.²

Ez a jegyzék 2618 folyószámmal ellátott tételben 3327 kötetet, összesen 3163 művet sorol fel. A katalógus összeállítója a címlapokat és a művek kolofonját figyelve általában minden jelentősebb bibliográfiai adatot feljegyzett, kivéve a könyvek terjedelmét. A felsorolás első részében találjuk a kötött könyveket, majd azok fogytával kerül sor a füzöttekre. A füzöttek felsorolásának kezdetétől a címleírás végén az összeállító mindig gondosan kiírta a „ligat” (liber ligatus = kötött) vagy a „solut” (liber solutus = füzött) rövidítéseket. Ezenkívül feltüntette a görög betűs nyomtatványokat „est Graecus” vagy „Graece” megjegyzéssel, és a fraktúr típusú nyomtatott könyvek címleírását kézfírásos gót betűkkel írta. Végül következetesen kiemelte „liber manuscriptus” megjegyzéssel a kéziratokat.

Ebben a rendkívül érdekes, az európai és a magyar művelődéstörténet számára egyaránt jelentős könyvtárjegyzékben tíz 1551 és 1571 között megjelent magyarországi nyomtatványt találtunk. Közülük nyolcat Kolozsvárott, kettőt Debrecenben, kilencet magyarul, egyet latinul nyomtattak. Mivel az adatok között olyanok is akadnak, melyek érdekesen kiegészítik a régi magyar könyvekre vonatkozó ismereteinket, sőt ma már példányból nem ismert nyomtatvány emlékét őrzik, érdemes őket sorra vennünk és értékelnünk.

„480. A Szent Pal Apas tal leuleneo mellyet a Colossa belieck nec irt predicatio szerent ualo magyara zattia, Szent Jakab haüanac 1561. in 8°.”³

Ezt a HUSZÁR Gál debreceni nyomdájából kikerült könyvet SZABÓ Károly (*RMK* I. 47) óta is csupán az egykori Erdélyi Múzeum könyvtárának kolofon nélküli, végén csonka példányából ismerjük. A címlapon nem szerepel a nyomtatás éve. Mivel MELIUS ajánlása az előszó végének tanúsága szerint 1561. május 1-én kelt, SZABÓ Károly a nyomtatás idejét is 1561-re tette. SÁMBOKY jegyzékének idézett 480. számú tételében a szorosan vett cím után „Szent Jacob haüanac 1561.”, vagyis 1561. július havának megjelölése nyil-

¹ *Magy. Könyvszemle.* 1899. 183. l. A Biblioteca Marciana kéziratának jelzete: Cod. Lat. XCII. class. XII. Fényképmásolata az OSzK kéziratárában: Facs. I. Ms. 487.

² GULYÁS Pál: *Bibliotheca Joannis Sambuci. Sámboky János könyvtára.* Bp. 1941.

³ Az eredeti kéziratban: Fol 62r. GULYÁS: *I. m.* 176. l., vö. 65. l.

ván egy, a végén is teljes példány kolofonjából származik. Mint ezt már GULYÁS is megjegyezte, az adat SZABÓ Károly helyes következtetését igazolja.⁴

„577. A Szentha Romsagrol a Teremtesroles az angyarock rol ualo szez tudomaury magar nyel uen irattatot az tudos es Istenfelo Wizacknai Gergelj által. Colosuarba Nyomtatot Gyorg Hofgreff. 1558. 8.”⁵

Ez a mű VIZAKNAI Gergelynek 1593-ban Németlövőn MANLIUS által kiadott katekizmus jellegű hittani munkájának (RMK I. 273) első kiadása. Ennek létezését már SZABÓ Károly és GULYÁS Pál is sejtették, megemlítve MANLIUS előszavának utalását, amely egy régebbi, SZABÓ szerint „gyaníthatólag kolozsvári” elveszett kiadást emleget. Ebben az utalásban a kiadó így írja körül a mű tartalmát: „. . . in quo nihil aliud tractat quam de, Deo et illius creatione, qui se patefecit trinum in personis et vnum in trinitate. . . curauit illum denuo imprimi. . .”. Az 1593-i kiadás fő fejezetefői pedig így szólnak: „Istenről, A fiv Istenről, A Szentlelek istenről, A teremtséről, Az Angyalokról”. Tehát ez a tartalmi felosztás olvasható SÁMBOKY katalógusának címlírásában is. Megállapíthatjuk tehát, hogy VIZAKNAI kátéja először 1558-ban Kolozsvárott jelent meg, és ezt a kis munkát MANLIUS másodszor 1593-ban megváltoztatott címlappal adta ki. GULYÁS helyesen tartotta „eddig ismertelen régi magyar nyomtatvány”-nak, csupán a második kiadás változtatott címrata miatt a kettő közötti összefüggést nem vehette észre.⁶

VIZAKNAI Gergely e kis munkájának megírása kolozsvári működésének, bibliafordítói tevékenységének idejére esik. Ezt már HORVÁTH János is — tartalmi megfontolások eredményeként — sejtette, amikor az 1593-i második kiadás alapján is a keletkezés idejét DÁVID Ferenc unitárius korszaka elé tette a polemikus hang hiánya miatt.⁷ Megfigyelésünk szerint azonban VIZAKNAI könyvének „fő artikulusai”-ban az erdélyi reformáció kialakulásában fokozatosan előtérbe kerülő antitrinitarius mozgalmak korai jelentkezését kell látnunk.

„1420. Testamentum nouum Vngarie cum Caes[are]o priuilegio Colosuaro 1561 in 4to.”⁸

A HELTAI-féle *Ujtestamentum*-fordítás 1561-i variánsa. A SÁMBOKY-katalógus címlírásában a „Caesareo” feltehetően a másoló elírása a címlapon olvasható „gratia et” helyett, hiszen a fordítás az erdélyi fejedelem és nem a császár privilégiumával jelent meg. SZABÓ Károly (RMK I. 51) megfigyelte, hogy az általa kézbe vett HELTAI-féle *Ujtestamentum*-fordítások kolofonjában 1561, a címlapon viszont 1562 áll. Azóta megállapítást nyert, hogy ennek a könyvnek volt egy korábbi, 1561-es címlappal ellátott és részben a szedésben is eltérő változata. A SÁMBOKY-féle jegyzék szövege arra enged következtetni, hogy az összeállító kezében ez a korábbi változat volt.

„1421/2 Disputatio in caūsa sacrosanctae et semp[er] benedictae Trinitatis iudictione ser[enissi]mi Principis inter noūa = tores. D. Georgium Blandratam, Franciscu[m] Davidis eorumq[ue] asseclas et pastores, ministrosq[ue] Ecc[lesi]ae Dei Catholicae, ex Hungaria et transyluania per 10. dies Albae Juliae in transyluania habita. Claudiopoli 1568 in 4to.”⁹

⁴ MELIUS legelső, címlapján impresszum-adat nélküli debreceni nyomtatványának keltezéséről ld. ÖTVÖS János: *Huszár Gál mint nyomdász. Egyháztörténet*. 1959. 85. l.

⁵ Fol 72^r—72v. GULYÁS: *I. m.* 187. l., vö. 65. l.

⁶ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* Bp. 1931. 80., 221. l.

⁷ HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1957. 366. l.

⁸ Fol 168^r. GULYÁS: *I. m.* 174. l., vö. 55. l.

⁹ Fol 168^r. GULYÁS: *I. m.* 274. l.

JÁNOS ZSIGMOND által BLANDRATA György, DÁVID Ferenc és az erdélyi protestánsok között a Szentháromság-tan dolgában kezdeményezett második gyulafehérvári disputának (1568) latin nyelvű anyaga.¹⁰ (RMK II. 117)

„1422. Libri Moysis Vngarice. Colosuarba 1551 4°.”¹¹

A HELTAI-féle bibliafordítás első része. (RMK I. 25)

„1423. Prophetæ Vngarice. Colosuarba 1552.”¹²

A HELTAI-féle bibliafordítás negyedik része. (RMK I. 28)

„1507. Az Egez vila gon valo keres Stinneknec vallasok Az egigaz isten Felolki Atia Fiü es Szent Lelek, mel Fündaltatot az Propheta knak es Apostoloknak ira sokon As varadi praedikatoro kthül etc. Debrecsembe Komlos Andreas Altal 1569. 4°.”¹³

CZEGLÉDI Györgynek és KÁROLYI Péternek ezt a váradi disputával kapcsolatos írását SZABÓ Károly (RMK I. 71) csupán SCHLAUCH Lőrinc szatmári püspök könyvtárának egy címlap nélküli csonka példányából és a debreceni kollégium könyvtárának egy ugyancsak címlap nélküli újkori másolatából ismerte, a címet pedig KEMÉNY József megjegyzése alapján közölte, amelyet a SÁNDOR István-féle *Magyar könyvesház* egy példányába jegyezve talált az emódi FÁY-könyvtárban. A SÁMBOKY-féle katalógusban található cím eltér SZABÓ leírásától. GULYÁS szerint ez a címleírás minden hibája ellenére is teljesebb és hitelesebb SZABÓ Károlyénál.

„1585. Chronica Tinodi Sebestien szörsze: Első reszebe Janos Kiral halalatul foguan ez esztendeig du nan innet Erdel orszaggal lot minden hadat Vess odelmec reüidelen szep notakual enokbe uadnac. Colosuerba Gyogij Hofgreff. 1554. 4°.”¹⁴

Tinódi históriás énekeinek gyűjteménye (RMK I. 33). Az 1554-es évszám a kolofonban szerepel.

„2283. Historia obsidionis Regiae Sygeth a[nn]o 1556. a Turcis oppugnatae in üersos Hungaricos concinnatae, authore Francisco Tewke Hahotino 1556. in 4° Solut.”¹⁵

TÓKE Ferencnek a Szigetvár első, 1556-ban történt ostromáról szóló, eddig csupán kéziratból ismert 157 négy soros versszakból álló históriás énekének nyomtatott eredetije. Az ének szövegét SZILÁDY Áron a TINÓDI-féle *Chronica* egy példányához kötött egykorú kézirat másolatból tette közzé.¹⁶ Ez a *Chronica*-példány egykor RÉVAY Ferenc tulajdonában volt. A másolatot pedig a kézírás tulajdonosáról ma LENARTICH János-féle toldalék névvel tartjuk számon.¹⁷ A szövegközléshez SZILÁDY az eredeti kézirathoz nem férvén hozza, egy TOLDY Ferenc használatára készített újkori másolatot használt. Ezért a SZILÁDY-féle szöveg, főleg helyesírásában, eltér az eredeti egykorú kézirattól.

A SÁMBOKY-féle könyvtárjegyzék összeállítójának következetes jelölésmódját figyelembe véve, teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy itt nem kéziratról, hanem negyedrét ívre nyomtatott, valószínűleg kötés nélküli példányáról van szó. TÓKE

¹⁰ A disputára vonatkozólag ld. Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet*. Debrecen, 1938. 162–164. l.

¹¹ Fol 168r. GULYÁS: *I. m.* 274–275. l., vö. 54–55. l.

¹² Fol 168r. GULYÁS: *I. m.* uo.

¹³ Fol 180v. GULYÁS: *I. m.* 285. l.

¹⁴ Fol 193r. GULYÁS: *I. m.* 296. l., vö. 99. l.

¹⁵ Fol 251v–252r. GULYÁS: *I. m.* 343. l., vö. 99. l.

¹⁶ *Régi magyar költők tára*. 6. köt. 131–150., 338–345. l.

¹⁷ SROLL Béla: *A magyar kézirat énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. 23–24. l.

Ferenc életrajzi adataiból tudjuk, hogy TINÓDIVAL az élete során többször is kapcsolatban állott.¹⁸ Így nem lehetetlen, hogy a szigeti ostromról szóló énekét is TINÓDI példájára írta, és a kolozsvári nyomdában adatta ki. Terjedelme a TINÓDI-féle *Chronica* szedéséhez hasonlítva 10 levélnyi, vagyis két és fél ívnyi lehetett.

A LENARTICH-féle toldalék és e könyvtárjegyzékben közölt leírás között némi szövegbeli eltérés is mutatkozik, ami a kéziratot másolat humanista ízlésű szabadságának is tulajdonítható. Ez a cím így hangzik: „Historia obsidionis Insule Antemi, Que nunc Regia Syget vocari solita est, concinnata per rythmos Hungaricos opera Francisci Thewke Anno 1556.” A szigeti erődtámaszt 1450 körül építtető görög származású Oswaldus ANTHEMIUS neve a címrészletben humanista fül számára bizonyára jól hangzott. Viszont a könyvtárjegyzékben található címleírás a nyomtatott címlap hűségesebb másolata.

„2546. Decretum azaz Magyar es Erdelyorssagnac Torüeny Köniüe Heltai Gaspártol Wyoñan meg nyom Tattot. Colosüarot 1571 Solt.”¹⁹

A WERBŐCZY-féle *Tripartitum* VERES Balázstól készített és Debrecenben 1565-ben kiadott (*RMK* I. 56) fordításának HELTAI által megjobbított kiadása (*RMK* I. 87).

SÁMBOKY János könyvtárának ez a tíz magyar könyve tartalom szerinti csoportosításban — az idegen könyvek tengerében is — érdekes tanulságokat rejt európai hírű humanista tulajdonosuk érdeklődéséről, szellemi kapcsolatairól.

Első tekintetre feltűnhet, hogy milyen sok, úgyszólván egyedüli az erdélyi vonatkozás. Hiszen a debreceniek közül is az egyik erdélyi hitvitákkal kapcsolatos. Miért érdekelhették éppen ezek a művek SÁMBOKY-t? A HELTAI-féle bibliafordítás három kötetének megléte talán személyes kapcsolatot sejtet, de jelentheti a fiatal tudós filológus érdeklődését is. MELIUSNAK a SZENT PÁL *Kolosszei-leveléhez* írt prédikációs könyve alapján ugyan a tulajdonosának hitbeli, vallási hovatartozásáról még nem sok következtetést vonhatunk le; de VIZAKNAI Gergely könyvecskéje és még inkább az 1568-i gyulafehérvári disputa két nyomtatott kiadványának megléte azt mutatja, hogy SÁMBOKY élénk figyelemmel kísérte az erdélyi reformáció belső vajúadását. A szentháromság-tannal kapcsolatban kibontakozó és egyre élesedő viták gyökere a humanista Itáliába, elsősorban Páduába nyúlik. A szentháromságtagadók e fészékében SAMBUCUS 1553 és 1557 között diákként megfordult.²⁰

Ugyancsak erdélyi érdeklődése mellett tanúskodik, személyes kapcsolatokra utal a *Tripartitum* első magyar fordításának, a HELTAI-félének, továbbá két, históriás énekeket tartalmazó kolozsvári nyomtatványának megléte. Ismeretes, hogy a WERBŐCZY-féle *Tripartitum* negyedik kiadását 1572-ben Bécsben SÁMBOKY rendezte sajtó alá. Munkája közben bizonyára érdekelte az éppen abban az időben megjelent erdélyi magyar fordítás.

Még érdekesebb a históriás énekekkel való kapcsolata. Itt éppen SÁMBOKY munkásságán keresztül egészen közelről megfigyelhetjük, hogy a XVI. századi történetíró miként használta hiteles forrásként „újságoló” tudósítójának, a históriás ének szerzőjének az adatait. SÁMBOKY a TINÓDI-féle *Chronicát* éppen ilyen összefüggésben idézi az 1558-ban Bécsben, HOFHALTERNÉL kiadott RANZANUS-kötetének (*Epitome rerum Ungaricum*) ajánlásában.²¹ Ennek függelékében ugyanis az erdélyi vajdává lett egri hősnek, DOBÓ Istvánnak dedikálva megírta az egri vár dicső ostromának történetét *Rerum ad Agriam Anno M.D.LII. gestarum brevis narratio* címmel. Az 1553. (!) szeptember 15-én kelt ajánlásban megemlíti, hogy az egri eseményeket a TINÓDinak nemességét adományozó FER-

¹⁸ PINTÉR Jenő: *Magyar irodalomtörténet*. 2. köt. Bp. 1930. 134—135., 329. l. HORVÁTH János: *I. m.* 216—217., 500. l.

¹⁹ Fol 273v. GULYÁS: *I. m.* 359., 115. l.

²⁰ GULYÁS; *I. m.* 14—15. l.

²¹ *RMK* III. 448—449.

DINÁND király kérésére írta meg latinul a *Chronica* mondanivalójának kiegészítésével és átrendezésével. SÁMBOKY idevágó megjegyzése így szól: „Historiam hanc Ferdinando Regi et alijs, cum Sebastianus Thinodij Vngaricis descriptam rythmis, exhibuisset, eamque Rex commendari vidisset: latinam cognoscere voluit. Quod negocium mihi datum, quibusdam partim resectis, ac immutatis, partim commodius dispositis, vt veritas, et locus monebant: intra paucos dies, vt potui, totum absolui”. Valóban, ha összehasonlítjuk TINÓDINAK az egri ostromról szóló históriás énekét és SÁMBOKY tudós értekezését, megfigyelhetjük, miként alakította át „újságoló” forrását a kor történetírói követelményeinek megfelelően. Az itt levont következtetésünket azután alkalmazhatjuk TŐKE Ferenc szigeti énekére is, mert ugyanenneka RANZANUS-kiadásnak legtöbb példánya végén új címlappal és 1558-as évszámmal, de minden jel szerint a könyvnyomtató által forgalomba hozott kiadói kolligátumban a szigeti história is megjelent. Ez is SÁMBOKY tudós munkájának a gyümölcse. Címe: *Obsidio Zigethiensis An: M.D.LVI. descripta*. Ez az értekezés is hasonló módszerrel készült, mint az egri ostrom története. TŐKE Ferenc históriás tudósításának gondolatmenetét, adatait egyéb más forrásokból kiegészítve öntötte össze SÁMBOKY. Könyvei között tehát ennek a történetírói, szerkesztői munkának emlékeként maradt reánk a XVI. század divatos, hírközlő históriás énekeinek két nyomtatott kiadásáról a feljegyzés.

HOLL BÉLA

Hol és mikor nyomták az eddig ismert két legrégebb magyar sorsvető könyvet?

SZABÓ Károly ismertette elsőnek (*RMK* I. 350) azt a magyar nyelvű sorsvető könyvet, amelynek hiányos példánya, az első hét ív (A—H ív jellel) nélkül maradt fenn az Országos Széchényi Könyvtárban. Ez a 2. szibilla jövődöléseinek 23. versszakával kezdődik, és a 12. szibilla 37. versszakával végződik. Mindegyik rész elején az illető szibilla fametszetes képe található, a szöveges rész pedig 37—37 négyesoros versszakból áll, amelyeket egy-egy vízszintes vonal választ el egymástól. A versek szövegének értelme egymástól teljesen független. SZABÓ Károly helyesen feltételezte, hogy a kötet hiányzó első feléből tudta meg az, aki a jövődjét kívánta magának e könyvből kiolvasni, hogy melyik szibilla hányadik verszaka vonatkozik rá.

Miután élőfejen az egyes szibillák neve és sorszáma szerepel, SZABÓ Károly a műnek a *Sybillák jövődölése* címet adta. A meglevő 26 levélhez hozzáadva a hiányzó hét ív feltételezett 28 levelét, az összerjedelmet 54 levélben jelölte meg.

SZABÓ Károly a szibillák fametszetei közül néhányat azonosnak tartott a XVI. század végén Kolozsvárott megjelent némelyik históriás énekben szereplő képpel. Ezenkívül az egész nyomdai kiállításból is arra következtetett, hogy a sorsvető könyvet a XVI. század utolsó évtizedében Kolozsváron készítették. Feltételezte még azt is, hogy a megjelenés éve szerepelt a hiányzó címlapon.

MAJLÁTH Béla felfedezett egy másik példányt (*OSzK RMK* I 361/b) is e magyar nyelvű sorsvető könyvből, amely azonban más kiadáshoz tartozott. A kettő összehasonlításához és ismertetéséhez nagyobb tanulmányt írt, amelyet a Magyar Tudományos Akadémián 1887. október 3-án olvasott fel. (Nyomtatásban megjelent a *Magy. Könyvszle* 1887. évfolyamában az 1—46. lapokon. Önállóan is kiadásra került: *A sorsvetőkönyvek és egy ismeretlen XVI. századbeli magyar Fortuna*. Bp. 1888. 46 l.) Ebben áttekintést nyújtott a sorsvetőkönyvekről általában, valamint azok kéziratosa, illetve külföldön nyomtatott korai kiadásai felett. MAJLÁTH részletesen leírta az általa felfedezett magyar nyelvű nyomtatványt, amely lényegében azonos a SZABÓ Károly által ismertetettel, de azt — mert teljesebb — sok vonatkozásban kiegészítette. Áll ez elsősorban a címre, amelyet

MAJLÁTH az első és második nyomtatott lapon levő fametszetek (reprodukciója a cikkhez készült I. és II. mellékleten) feliratai alapján *Fortuna, az az szerenczenec avagy szerenczetlenségnek kereke* formában állapított meg. A továbbiakban e két kiadás biztos elkülönítése érdekében — jóllehet azonos műről van szó — mi is a *Sybillák jóvendölése*, illetve *Fortuna* megjelölést használjuk.

A *Fortuna* részletes ismertetéséből itt most csak a nyomtatás helyére és idejére vonatkozó megállapításokat ismételjük meg. Az előszó (reprodukciója MAJLÁTH cikkének III. melléklete) végén „Klész Jacab” aláírása áll, aki ebben közölte, hogy néhány évvel korábban a könyvet már kinyomtatta, mégpedig elsőként magyarul. A SYBILLA ERITHREA fametszetes képén (MAJLÁTH cikkének IV. melléklete) az 1594. évszám és G. C. signó látható.

A fentiek alapján MAJLÁTH arra a következtetésre jutott (37. l.), hogy kellett a *Fortunának* egy, az ismertettnél korábbi kiadásának is lennie, és mindkettő KLÖSS bártfai nyomdájában készült. Leszögezte, hogy SZABÓ Károly azon megállapítása, amely szerint a „Sybillák jóvendölése kétségtelen kolozsvári nyomtatvány” erősen problematikus. MAJLÁTH rámutatott ugyanis arra, hogy a könyvdiszkek megtalálhatók a bártfai KLÖSS-nyomda több, a XVII. század első évtizedeiben készült kiadványában. Tévesen azonosította továbbá SZABÓ Károly az egyes fametszeteket a XVI. század utolsó éveiben készült kolozsvári nyomtatványokban levőkkel, mert a *Sybillák jóvendölésében* szereplők azoknak csupán tükröképei. Ellenben a *Fortuna* metszetei valóban fellelhetők egyes kolozsvári nyomtatványokon (38. l.).

MAJLÁTH végül is csak alternative tudott állást foglalni a nyomdahely kérdésében (39. l.): ha a *Sybillák jóvendölése* bártfai nyomtatvány, úgy az — bár az a használt betűtípusokban és metszetekben is eltérést mutat — feltehetően a KLÖSS-féle előszóban említett első kiadás; amennyiben azonban mégis kolozsvári, úgy az utánnomata az első (elvezett) bártfai kiadásnak. MAJLÁTH részletes helyesírási és nyelvészeti vizsgálódásai alapján arra a következtetésre jutott (42–46. l.), hogy a *Sybillák jóvendölése* régebbi kiadású lehet, mint a *Fortuna*. Ezzel — közvetve — mintha az első alternatíva mellett foglalt volna állást. Így meglepő, hogy cikke befejezéseként a rövid bibliográfiai leírásban „H. és év n. (Bártfa 1594)” megjelöléssel látta el a *Fortunát*. (SZTRIPSZKY is ilyen formában vette át közlését — I. 1834/41.)

A két sorsvető könyv problémáival, illetve MAJLÁTH megállapításaival GULYÁS Pál foglalkozott később behatóbban. Álláspontját előbb egy cikkben (*Magy. Nyelv.* 1930. 299–302. l.), majd nagy nyomdatörténeti munkájában (*A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 107–109., 230., 234–236., 267. l.) fejtette ki.

GULYÁS a *Sybillák jóvendölését* kolozsvári nyomtatványnak minősítette, amelyet 1597-ben vagy az azt megelőző évek egyikében készítettek. (*I. m.* 107–108. l.) A szibilláknak a kiadásban található fametszetes képeit előbb — akárcsak SZABÓ Károly — a XVI. század végén megjelent kolozsvári nyomtatványokban található ábrákkal azonosította. Később rájött e tévedésére, és a *Sybillák jóvendölését* 1599 után — talán a XVII. század első éveiben — készült kiadványnak tartotta, de a kolozsvári eredetet továbbra is fenntartotta (*i. m.* 267. l. — XXXI. melléklet 3–6. képeinek felirata). (Jellemző a két csonka sorsvető könyv által felvetett kérdések összetett és bonyolult voltára, hogy még GULYÁS Pál is kénytelen volt saját megállapításait ugyanazon könyvén belül módosítani.)

A *Fortunát* tárgyalva (*i. m.* 234–236. l.) GULYÁS — MAJLÁTH következtelen és ingadozó megállapításait bírálva — azt egyértelműleg KLÖSS nyomdatermékének tartotta. Szerinte a mű első, ma már ismeretlen kiadását KLÖSS Kolozsvárott nyomta ki. A szibillák fametszetes sorozatának ducai 1599-ig a HELTAI-nyomdában voltak (GULYÁS egy helyen — *i. m.* 235. l. — tévedésből 1594-et írt), így a *Fortunát* GULYÁS KLÖSS bártfai vagy löcsei nyomdájának ez időpont utáni termékének minősítette (*i. m.* 234–236. l.).

Miután a KLÖSS-féle előszóval ellátott *Fortuna* 1594. évszámot viselő fametszet-sorozatát 1599-ig kimutathatóan a HELTAI-nyomdában (vö. *RMK* I. 293 és 311) használták, és a feltételezett első kiadásnak így ott kellett megjelennie, szükséges volt, hogy GULYÁS KLÖSS kolozsvári tartózkodását valószínűsítse. Ennek érdekében kidolgozta az ötletekben igen gazdag feltételezés sorozatát (*i. m.* 230. l. — *Magy. Nyelv.* 1930. 299—302. l.). Eszerint KLÖSS részt vett a vizsolyi biblia nyomásában, elvette MANTSKOVIT lányát, majd 1590 derekán elment Kolozsvárra, ahol MANTSKOVIT haláláig (1596 vége — 1597 eleje) a HELTAI-féle nyomda művezetőjeként dolgozott. Ekkor visszatért Vizsolyba, ahol a nyomda egy részét magához vette, 1597 tavaszán Bártfára költözött, és megnyitotta önálló műhelyét.

FITZ József (*A magyar könyv története 1711-ig.* Bp. 1959. 136. l.) a *Fortunával* kapcsolatban zömmel magáévá tette GULYÁS megállapításait, sőt feltevéseit is. Úgy találta, hogy az abban használt betűk és a papírban található vízjelek KLÖSS bártfai nyomtatványaihoz illeszkednek.

A két sorsvető könyv megjelenési helye és ideje körüli problematikával azután SOLTÉSZ Zoltánné foglalkozott a bártfai könyvdíszek tárgyalása során (*Magy. Könyvszle.* 1956. 233—235. l. — *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Bp. 1961. 72., 108—110. l.). Az ő megállapításai is — akárcsak GULYÁSÉ — elsősorban a két kiadványban használt fametszetekre, illetve azok egymáshoz való kapcsolatára támaszkodott. SOLTÉSZNÉ — GULYÁSSzal szemben — megállapította, hogy *Sybillák* jövendölésében felhasznált záródíszek — a MAJLÁTH által említettekén túlmenően is — mind kimutathatók a bártfai KLÖSS-féle nyomda termékeiben. Ezen kívül mind a betűtípus, mind a papír vízjele e műhely mellett tanúskodik. A megjelenés idejét pedig 1597 utánra vagy a XVII. század elejére helyezte.

A *Fortuna* megjelenési helye tekintetében SOLTÉSZNÉ osztotta GULYÁS véleményét, és azt ugyancsak a bártfai KLÖSS-nyomda termékének tartotta, amely 1597 előtt jelent meg, mert 1597 és 1599 között a szibillák fametszeteit Kolozsváron használták. Egyetértett SOLTÉSZNÉ GULYÁSSzal abban is, hogy KLÖSS 1594-ben, vagyis a *Fortuna* egyik fametszetén szereplő esztendőben jelentette meg a sorsvető könyv első kiadását, amelyre előszavában is célozott. Miután azonban SOLTÉSZNÉ nem látta meggyőzően bizonyítottnak KLÖSS kolozsvári tartózkodását, az első kiadás megjelenési helye vonatkozásában Vizsoly és Bártfa között ingadozott.

A *G. C.* jegyű fametsző munkái általában Kolozsvárról ismeretesek (vö. SOLTÉSZ Zoltánné: *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek.* Műv. tört. Ért. 1957. 148—157. l.—Üö: *A magyarországi . . .* 62., 66—67., 71—72., 123—124. l.) A *Fortuna* metszeteit is ez a mester készítette. Miután e mű kiadási helyét SOLTÉSZNÉ Bártfában jelölte meg, úgy vélte, hogy a *G. C.* jegyű fametsző tevékenységét Kolozsvár és Bártfa között osztotta meg. (Hasonló megállapításra jutott már korábban NOVÁK László: *A nyomdászat története.* 2. könyv. Bp. 1927. 132. l.)

MOLNÁR József (*A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között.* Bp. 1963. 117. és 303. l.) a *Sybillák* jövendölése megjelenési helyével kapcsolatban helyesírási és hangtani kritériumok alapján bártfai nyomtatványnak tartotta e kiadást, amely szerinte a XVI. század utolsó évtizedében készült. Ezzel MOLNÁR megerősítette SOLTÉSZNÉ álláspontját, amely szerinte e kérdésben azonos GULYÁSÉval. Pedig GULYÁS, amint azt a fentiekben már láttuk, éppen a kolozsvári eredet mellett történelmi bizonyítékokat hoz fel.

Az eddigiekből világosan kiderül, hogy a két magyar sorsvető könyv megjelenési helyére és idejére vonatkozó eddigi vélemények, érvek, feltételezések és következtetések egymásnak sokszor ellentmondanak, a vizsgálódások pedig túlnyomó részben a fametszetes illusztrációk alapján történtek.

A régi magyarországi nyomtatványok új kézikönyvének munkálatai során behatóbb vizsgálat alá vontam a két kiadványt. A súlypontot a tipológiai jellegzetességek megállapítására helyeztem.

A *Sybillák jövendölése* betűtípusa, amint ezt már SOLTÉSZNÉ is megállapította, teljesen azonos a KLÖSS-féle bártfai nyomtatványokban használtakkal. FITZ SOLTÉSZNÉNAK a *Sybillák jövendölésével* kapcsolatos megállapításait tévesen a *Fortunara* vonatkozta. (A két kiadás gyakori összetévesztése különben feghúzódik a fentebb ismertetett irodalom többségén.) Megerősíti a bártfai eredetet — amint erre mind MAJLÁTH, mind SOLTÉSZNÉ rámutatott — a nyomtatványban alkalmazott záródíszek, valamint a papírban található vízjel is (vö. FITZ és SOLTÉSZNÉ). (Hogy FITZ valóban összetévesztette a *Sybillák jövendölését* a *Fortunával*, azt a vízjellel kapcsolatos közlése is megerősíti: a patkóra helyezett kereszt csak a *Sybillák jövendölésének* papírjában található.) SZABÓ Károly és GULYÁS Pál tévesen azt hitte, hogy a *Sybillák jövendölésében* található szibilla-ábrázolások azonosak egyes kolozsvári nyomtatványban szereplő fametszetekkel. Nyilván ezért jelölték meg e kiadás megjelenési helyéül Kolozsvárt. GULYÁS pótlólag kiigazította ugyan ezt a tévedését, de a nyomdahelyre vonatkozó következtetés szűkszerű levonásával adós maradt.

A *Sybillák jövendölése* tehát egyértelműen KLÖSS műhelyének terméke. Azonban a használt betűtípus e nyomda kiadványaiban 1597-től (RMK I. 1787) több évtizeden át fellelhető. A felső időhatár megvonása a típus alapján csak a XVII. század negyedik évtizedével lehetséges, mert azt lényegesen csak 1634—1639 között alakították át: a kettős választójelből egyes lesz stb. (RMK I. 631/a, ill. I. 686/a).

Jó segítséget jelent azonban a nyomtatás idejének hozzávetőleges megállapításához KLÖSS helyesírásának egyik meglepő következetességgel ismétlődő jellegzetessége: az úgynevezett szakrális w, amelyre VÉRTES O. András (*Az u és v hangok jelöléstörténetéhez*. Bp. 1939. 13. l.) hívta fel a figyelmet. Már LUTHER a *Herr* szót (Isten, Ur) — a megkülönböztetett tisztelet jeléül — két nagybetűvel kezdve nyomtatta *HÉrr*nek. Ezt a szokást hazánkban is több nyomdában alkalmazták, mégpedig a magyar „ur” szónak kiemelt betűvel, kettős „v”-vel való jelölésével: *WR*. Ezt a helyesírást követte — ritka következetességgel — KLÖSS is már az első ismert, 1597-ben megjelent bártfai magyar nyomtatványától kezdve (RMK I. 1787). Az „r” betű kicsi lett ugyan, de a kettős „v” a továbbiakban is megmaradt egészen a Lőcsén 1614-ben készült egyik nyomtatványáig (RMK I. 450). Ebben az F₃ levél előtt következetesen *Wr*-t használt, e levélről kezdve pedig egyes „v”-vel *Vr*nak szedve jelenik meg e szó. A hozzáférhető összes datált KLÖSS-nyomtatvány közül egyetlen egy sem szól e helyesírási változás időhatára ellen.

Miután a *Sybillák jövendölésében* a későbbi *Vr* formát találjuk, bizonyosra vehető, hogy az nem készülhetett 1614 előtt. Figyelemmel kísérve e betűtípus kopási fokát, megállapítható, hogy amikor KLÖSS 1614-ben átmenetileg átköltözött Bártfáról Lőcsére, betűkészletét átöntéssel felrisszította. Ettől kezdve e típus egyre kopott egészen a század negyedik évtizedéig, amikor is — mint már erről fentebb szó esett — az egész típus lényeges átalakításon esett át. A *Sybillák jövendölésében* a betűk kismértékű kopottsága kb. az 1616. évben készült nyomtatványokban (RMK I. 459—460) található mértéket mutatja. Megerősíteni látszik ezt a datálást a *Sybillák jövendölésében* található viszonylag sok szóközi választójel, amelynek gyakori alkalmazásával is ebben az időben találkozunk más KLÖSS-nyomtatványban (RMK I. 459, 484, 520 stb.).

A *Fortuna* nyomtatási helyével kapcsolatban a vélemények teljesen egységesen Bártfa mellett foglaltak állást, csupán az időpont meghatározásában akadt eltérés GULYÁS és SOLTÉSZNÉ között. Miután a szibillák fametszeteit 1597—99 években datált kolozsvári nyomtatványokban használták, SOLTÉSZNÉ a *Fortuna* bártfai nyomtatását 1597 előttré, GULYÁS pedig 1599 utánra helyezte.

A két szövegtípus vizsgálata azonban bizonyosan kizárja a bártfai eredetet, és teljesen egyértelműen a kolozsvári HELTAI-nyomdában jelöli meg a *Fortuna* nyomtatásának helyét. A két betűtípust azonban itt is évtizedeken át használták, de 1613-tól (RMK I. 441/a) már kisebb sorközere átöntve. A nyolcadik szibilla (SYBILLA HELLESFONTICA) képe azonban némi támponttal szolgálhat a *Fortuna* megjelenési időhatárainak szűkítésére. Ez a fametszet ugyanis szerepel egy-egy 1597. (RMK I. 293) és 1599. (RMK I. 311) évi kolozsvári nyomtatványban is. A lenyomatok összehasonlítása alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a *Fortuna* a legelhasználtabb, a leginkább lekopott állapotot mutatja, így annak kinyomtatására 1599 után kerülhetett sor.

A megjelenés időhatárának szűkebb megvonásához felhasználható egyrészt az „u” és „v” betűk mai értelemben történő, következetes használata, másrészt a szóvégi „k” korábbi „c”-vel való jelölésének megszűnése is. Mindkét változás a XVII. század első évtizedében történt a HELTAI-nyomdában. Sajnos, ebből az időből igen kevés kolozsvári nyomtatvány maradt reánk, így az átállás időpontja pontosan nem állapítható meg. Annyi azonban kétségtelen, hogy 1601-ig (RMK I. 375) még a régies szóvégi „c” és a következtelen „u”, „v” jelölést találjuk, viszont 1610-től (RMK I. 423) már mindkettő a mai helyesírásnak megfelelő formában szerepel. Miután a *Fortuna* mindkét vonatkozásban még a régies formát mutatja, jogosnak látszik a feltételezés, hogy kinyomtatására a fametszetek állapota alapján 1599 után, tehát a XVII. század első éveiben került sor a kolozsvári HELTAI-műhelyben.

A *Fortuna* kolozsvári megjelenésének bebizonyosodása a benne használt fametszeteknek GULYÁS és SOLTÉRSZNYÉ által Bártfára és vissza Kolozsvárra feltételezett vándorlását feleslegessé teszi. Elcsik egyben a G. C. jellel dolgozó mester SOLTÉRSZNYÉ által vélelmezett bártfai tevékenysége is, hiszen az összes e szignóval jelölt duc kolozsvári nyomtatványokban nyert felhasználást. A neki tulajdonított bártfai metszetek készítője talán a *Sybillák jövendölésében* szereplő fametszetek tehetséges mesterével hozható összefüggésbe, ha ugyan KLÖSS nem máshonnan szerezte be ezeket a könyvdíszeket.

A *Fortuna*, amely tehát Kolozsvárott készült, KLÖSS által aláírt előszót tartalmaz. (Ez volt az oka annak, hogy e nyomtatványt eddig mindenki bártfai eredetűnek tartotta.) Ebben KLÖSS, amint erről a fentiekben már szó esett, a következőket írta: „... kenszeritem egy néhány Esztendővel ez előtt ez Sorsvetés avagy Szerencze Könyvet ki nyomtatnom . . . kinec massa magyar nyelven még ekkoraig nem költ.”

Ez a mondat a problémák egész sorát veti fel. Mikor készült ez az első kiadás? Hol? Miért jelent meg KLÖSS előszavával a kolozsvári nyomtatvány? stb.

KLÖSS sorai alapján biztos, hogy már jelent meg legalább egy korábbi kiadása e műnek. Ezt a következtetést különben már korábban mindenki levonta, még hozzá a *Fortunában* használt szibilla-sorozaton található 1594. évszám alapján a megjelenést erre az évre helyezve. Ez nagyon is valószínű, mert e metszetek minden bizonnyal kifejezetten ilyen sorsvető könyvhöz készültek. Miután ezek mindig Kolozsváron voltak és maradtak, nyilván ott állították elő az első kiadást a HELTAI-nyomdában.

Vajon ez a feltételezett 1594. évi kolozsvári nyomtatvány azonos lenne a KLÖSS általemített elsőkiadással? Ezt a feltételezést GULYÁS fentebb ismertetett tetszetős gondolatorával igyekezett alátámasztani, amely szerint KLÖSS mint faktor 1590–97 között a HELTAI-nyomdában tevékenykedett. Ennek viszont ellentmond az az adat, amelyet ÁBEL Jenő közölt (*A bártfai Sz. Egyed temploma könyvtárának története*. Bp. 1885. 100 l.). Eszerint 1596. november 3-án KLÖSS Jakab Bártfán mint városi bíró foglalkozott a könyvtár ügyével. Ez a körülmény több mint valószínűtlenné teszi, hogy KLÖSS mint nyomdász éveket töltött volna Kolozsváron. Ez azonban önmagában még nem zárja ki annak lehetőségét, hogy KLÖSS nem állott volna valamilyen kapcsolatban a kolozsvári nyomdával. Lehet tehát, hogy az ő gondozásában jelent meg 1594-ben a sorsvető könyv első hazai

kiadása. Az is lehet, hogy KLÖSS 1597 után Bártfán saját nyomdájában állította ezt elő, és ezt az ugyancsak elveszett kiadást vette át előszóval együtt a reánk maradt kolozsvári *Fortuna*. Ismerve a HELTAI-nyomda nyomorúságos, a kezdeményezésteljes hiányában szenvedő állapotát a XVII. század első évtizedében, elképzelhető az utánnomásnak még ez a teljesen primitív fajtája is. Ez esetben azonban azt kell feltételeznünk, hogy az 1594. évi kolozsvári sorsvető könyv más, kevésbé kedvelt szisztéma szerint adta a jövőjükre kíváncsiaknak a választ, és ezért kerestek más mintát a HELTAI-nyomdában az új kiadványhoz. Ehhez akkor még az is hozzátartoznék, hogy KLÖSS előszava, amely szerint az első magyar nyelvű sorsvető könyvet (a fametszetek készítése miatt?) nagy költséggel ő jelentette meg — akarva vagy akaratlanul — nem felel meg az igazságnak.

A sok nyitott kérdést — jelenlegi ismereteink birtokában — megnyugtató módon eldönteni nem lehet. Az azonban csaknem bizonyosnak látszik, hogy e kedvelt sorsvető könyv ma ismert egy-egy kolozsvári és bártfai, a XVII. század elejéről származó kiadását mindkét nyomdában nem is egy kiadás előzhette meg, és talán még követte is. Az ilyen jellegű könyvek, amint erre MAJLÁTH is rámutatott, rendkívül kedveltek és ennek megfelelően elterjedtek voltak évszázadokon keresztül egész Európában. Aligha lehet ez alól kivétel hazánk. Az illusztrációk céljait szolgáló fametszetek többségükben — különösen a *Fortuna* dobótáblái — rendkívül elhasznált, megviselt ducokról tanúskodnak. Az ilyen széles körű használatra készült és annak kitett nyomtatványoknak (naptár, iskolás könyv stb.) csupán elenyésző kis töredéke maradt reánk, általában igen hiányos példány formában. Ezek egyben majd mind unikumok is, ami azt bizonyítja, hogy milyen ritkán maradt fenn belőlük egy-egy példány. Ez a helyzet a két eddig ismert magyar nyelvű sorsvető könyvvel is. Aligha tévedünk, ha arra számítunk, hogy e műfajból a jövőben előkerülő töredékek vagy példányok mind más és más, további kiadások mellett fognak tanúskodni. (Az elveszett kiadásokra éppen KLÖSS egyik előszava szolgáltat jó példát 1616-ból (RMK I. 459), amelyben közölte, hogy a könyvet előzetesen már néhányszor megjelentette. Ezek közül ma már egyet sem ismerünk.)

Visszatérve a két ismert kiadásra, az alábbiakban a *Fortuna*, illetve a *Sybillák* *jövendölése* tanulmányozása során tett részletmegállapításokkal szeretném kiegészíteni az ezekre vonatkozó eddigi ismereteket.

A két kiadás ugyanazt a művet tartalmazza, amelynek részei: előszó, használati utasítás, 21 kérdésre dobótábla, 21 tábláról utaló a versekre, 12 szibilla 37—37 versszakos válasza. A két kiadás szövege lényegében azonos, de azért kifejezéseiben és szóhasználatában majd minden sorban mutat bizonyos eltérést egymástól. A mű egyes részeit ismerve ki lehet következtetni mindkét csonka példány mostani hiányait, illetve beosztását.

A *Fortuna* 21 utalótáblája közül négy hiányzik, mégpedig két levélen az *E* ívből. Az *E*₁ levél megvan, de hogy az ív másik három levele közül melyik kettő hiányzik, azt a tábláknak — nyilván a használat folytán történt — nagyfokú elhasználtsága miatt nem lehet megállapítani. (A levelek közül néhány rosszul van bekötve: *D*₃ és *D*₄ felcserélve, az *E* ív meglévő levele pedig az *E*₁ előtt van.) A végén hiányos példány utolsó levele a *Q*₄, amelyen a 12. szibilla első és második verse található. Figyelembe véve a meglévő lapok beosztását, az utolsó, 37. versszak az *R*₃ levél verzóján állt. A nyomtatvány feltehetően utolsó levele az *R*₁ volt, amelyet talán valami kis záróversekkel töltöttek meg, amilyenek az első levél fonákján is találhatóak. Tehát a negyedréte alakú *Fortuna* összterjedelme feltehetően 68 levél volt, amelyből ma — többé-kevésbé — 62 van meg.

Az ugyancsak negyedréte alakú *Sybillák* *jövendöléséből* — amint ezt már SZABÓ Károly is helyesen állapította meg — az első hét ív hiányzik, összesen 28 levéllel, így a kiadás feltehető összterjedelme 54 levél. A nyomtatvány első íveinek beosztása a következő formában rekonstruálható. A fennmaradt *H* ív a 2. szibilla 23. versszakával kezdődik. A meglévő lapok tördelését figyelembe véve, az első szibilla szövege a *G*₁ levél rektó-

ján kezdődött. A 21 dobótábla és a 21 utalótábla összesen 21 levél 42 lapján volt elhelyezhető, vagyis az A_4-F_4 leveleken. A bevezetés, előszó, használati utasítás stb. így az első három levélen kapott helyet.

A *Fortuna* 42 táblája közül — többségükben rendkívül csonkán — összesen 38 maradt reánk. Ezek közül 21 a két kockával történő dobáshoz, 17 pedig utrólásul szolgál az egyes szibilla versekre. A 38 darab négyszögletes táblát, amelynek sarkait reneszánsz levéldísz tölti meg, SOLTÉSNÉ egy-egy fametszetként regisztrálta, de éppen erősen sérült voltak miatt behatóbban nem tárgyalta, (*Magy. Könyvszle.* 1956. 233., 244. l. — *A magyarországi . . .*, 109., 145. l.). A részletesebb vizsgálat alapján megállapítható, hogy egy-egy tábla két fametszetből van összerakva: a négyszögletes keret a koncentrikus körökkel, amelybe a szöveget öntött betűkkel szedték bele és a legelső kör, amelyben egy-egy állatábrázolás található. A 21 dobótáblához és a 21 utalótáblához 4—4 fametszetes keretet használtak fel. Csak ennyi volt ugyanis szükséges a negyedréte alakú kiadványban, ahol azív egy-egy lapjára 4—4 szedéstükrör kerül. A dobótáblák előállításához négy sávozott alapú, az utalótáblákhoz négy sávozatlan alapú fametszetes keret szolgált. Ezek nagyjából négyszögletes alakúak, egy-egy oldalának hossza 126—132 mm között van. A sávozott alapú kereteket mindig azonos helyzetben nyomták le, hogy a két dobókockát jelölő részek mindig azonos helyre kerüljenek. Nem így az utolsó táblánál, ahol a négyszögletes keretet 90, illetve 180 fokban elfordítva is felhasználták. Ez a körülmény az egyes metszetek azonosítását az amúgy is sérült leveleknél meglehetősen megnehezíti.

Az említett 4—4 keret közéjébe váltakozva egy-egy, összesen 42 db fametszetes állatkép került, amelyek átmérője kb. 42 mm. Mindegyik az állat magyar nyelvű elnevezését is viselte. Ezt a szöveget részben a képpel együtt metszették, részben öntött betűkből szedték ki. Miután a dobótáblákon szerepel a 21 utalótábla jelképes állatának neve, azokat — tehát a hiányzókat is — már MAJLÁTH (*i. m.* 40—41. l.) közölte. Ehhez, csupán azt lehet hozzáfűzni, hogy ő a sorrendet elvétette. Az egyes állatok e táblákon — D_{3b} laptól a G_{1b} lappal bezárólag — így követik egymást: szamár, párdúc, szarvas, róka, farkas, bika, vidra, medve, teve, griffmadár, oroszlán, rozsomák, macska, bak, nyúl, sárkány, evet, óz, disznó, bárány és kecske.

BORSA GEDEON

Törödék Leucippe és Clitophon széphistóriájának egy ismeretlen kiadásából. 1943 nyarán néhai GYÖRGY Lajos ajándékából egy 1616-ban Kölnben kiadott latin nyelvű egyház, történeti munka jutott birtokomba. A könyv vizsgálata során arra lettünk figyelmesek hogy a bekötési tábla kissé rongált bőrborítékja alatt magyar nyelvű nyomtatványok rejlenek. Kérésre GYÖRGY Lajos gondoskodott a boríték kitérésére szolgáló magyar nyelvű ívek kiáztatásáról. A szakszerűen végzett munka eredményeként több értékes, a *Régi magyar könyvtár* állományba tartozó törödék került elő. A háborús események akkor lehetetlenné tették a kiáztatott nyomtatványok tüzetesebb vizsgálatát; mi több, az említett könyv — emlékezetem szerint Jacobus GAULTER műve — könyvtáram jelentős részével együtt megsemmisült. Csaknem két évtizeden át úgy véltem, ez a sors érte a könyvtáblából kibontott magyar nyelvű íveket is. A közelmúltban azonban egy szerencsés véletlen folytán lappangó jegyzeteim egy része előkerült, s előkerültek a kiáztatott nyomtatványtörödékek is.

Közülük különös figyelemre tarthat számot *Leucippe és Clitophon széphistóriája* egy eddig ismeretlen kiadásának néhány lapja.

E széphistória első törödéket ugyancsak könyvtáblában fedezte fel FRAKNÓI Vilmos és kezdő motívumáról nevezte el: *Ének törödéke. Európa elragadtatásáról szól.*¹ Ugyanezen

¹ FRAKNÓI Vilmos: *Könyvtáblában fölfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnymtatványok.* Magy. Könyvszle. 1878. 275. köv. l.

címen tartja nyilván SZTRIPSKY I. 2174/380. sz. adaléka is. FRAKNÓI a mű néhány kezdő versszakát is közölte; teljes terjedelmében azonban csak DÉZSI Lajos tette közzé a töredéket.² DÉZSI határozza meg pontosan azt a munkát is, amelyből az EURÓPA elrablását ábrázoló kép leírásával elindított versszakok sorozata ránk maradt. *Leucippe és Clitophon széphistóriája* ez, amelyet az ismeretlen magyar szerző az alexandriai Achileus TATROS τῶν ἐπὶ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα λόγοι ἢ című görög regényének latin fordításából öntött magyar versbe. Ez a FRAKNÓI-féle töredék a B₂ és B₃ leveleket tartalmazza, s FRAKNÓI szerint „betűi egyeznek Kőröspataki János havasalföldi históriájának betűivel, mely H. n. (Lócsén) 1656. volt nyomtatva.” Ezt a töredéket az Országos Széchényi Könyvtár ez idő szerint *RMK I. 1591/a* számon tartja nyilván. FRAKNÓI XVII. századi nyomtatványnak tartotta, s ezt a felfogást DÉZSI is osztja, de annak hangsúlyozásával, hogy maga a fordítás a XVI. században keletkezett, „mert az ilyen széphistóriák ekkor érték nálunk virágkorukat.” Ugyanő hivatkozik arra is, hogy LEUCIPPE és CLITHOPHON történetét már BALASSA is említi; nem veti fel azonban a kérdést, vajon a regény latin kiadása vagy annak magyar nyelvű verses feldolgozása forgott-e kezeügyében. Újabbán FÁBIÁN István is úgy véli, „lehet, hogy a XVI. századból ered” e munka.³

A tulajdonunkban levő ív ugyanezen széphistóriának egy másik kiadásából tartalmaz további, eddig ismeretlen részleteket. Ez az ív rendeltetése szerint minden bizonynyal próbanyomat, amely szorosán a nyomda célját szolgálta. Erre enged következtetni az a körülmény, hogy egyik lapjára korábban egy kalendárium vásárjegyzékének szövegét nyomtatták, s a széphistória szövege utóbb e fölé második nyomásréteggént került. Korrektúra céljára a nyomtatványnak e lapja jelenlegi formájában aligha lett volna használható; erre a célra csupán a tiszta nyomású másik lap alkalmas.

Az ív a kötés során, majd ezt követően is többféle károsodást szenvedett. A könyvkötő a bekötési tábla méretéhez szabta, s ezért többé-kevésbé széles csíkokat vágott le. Megmaradt tehát

1. a feltehetően K₁ signatúrájú levél, amelyből alul három sor, valamint a signatúra és az őrszó hiányzik, s amelyet azonfelül a könyvkötő ollója hosszában is végigszelt úgy, hogy szövegéből csak fél sorok maradtak;
2. a K₂ signatúrájú levél, amely alul teljes, de hosszában hasonlóan hiányos és szintén csupán felsorokban maradt fenn;
3. a teljes K₃ signatúrájú levél;
4. a K₄ signatúrájú levél, amelyből alul három sor, valamint a signatúra és az őrszó hiányzik.

A ragasztóanyag, továbbá bizonyos folyadék s végül a könyvszu is kisebb-nagyobb károsodásokat okozott a nyomtatványn.

A K₁ — K₄ lapok a maguk töredékességében mégis figyelemre méltóan járulnak hozzá a széphistória ismeretéhez, amelyből eddig csupán a FRAKNÓI-féle töredéken fennmaradt B₁ és B₂ levél volt ismeretes. FRAKNÓI 146 verssorához a K₁ — K₄ leveleket tartalmazó újabb töredék 119 további teljes verssorral, valamint a károsodás következtében megcsönkült további 175 hosszabb-rövidebb sortöredékekkel csatlakozik.

A széphistória a késői ókor szofisztikus szerelmi regényeinek ismert sablonához igazodik: két szerelmes kalandos sorsáról szól, akik elszakadva vihar, hajótörés, rablók, fogság, rabszolgasors, gonoszemberi fondorlatok, szerelmi cselvetések ellenére is kitartanak egymáshoz való hűségükben, s végül is egymáséi lesznek. Cselekményének az újabb töredékben előadott részleteit a következőkben foglalhatjuk össze. CLITHOPHON abban a hiszemben, hogy LEUCIPPÉT a tengeri rablók megölték, visszatér Alexandriába. Itt szerelemre

² DÉZSI Lajos: *Leucippe és Clitophon széphistóriája*. Bp. 1906. 21. l.

³ FÁBIÁN István: *Széphistóriáink és a deákok*. Filol. Köz. 1959. 85—104., 265—293. l.

lobban iránta MELLITA, a gazdag özvegy, s megegyeznek, hogy Ephesusba utazva egybekelnek. De CLITOPHON képzeletét MELLITA lakomáján, majd az ephesusi hajóúton is egyre csak LEUCIPPE emléke foglalkoztatja, s a temetetlen lány bolyongó lelkére hivatkozva ismételten elhárítja a türelmetlenkedő MELLITA közeledését. Ephesusba érkezve megnézik MELLITA gazdaságát. Itt egy megkínzott nő veti magát az asszony lábaihoz, könyörögve, hogy mentse meg az udvarbírónak, SOSTHENESnek tolakodó szerelmétől, és segítse hozzá a váltságdíjhoz, amely szabadságát visszaadhatja. MELLITA az udvarbíró elmozdítja tiszttségéből, LACAENÁT, a leányt pedig szolgálóira bízva, hogy azok a városban illően felöltöztessék. Vacsora közben azután CLITOPHON arra lesz figyelmes, hogy szolgálja, SATYRUS beszélni szeretne vele. Félrevonulva megdöbbenéssel olvassa a levelet, amelyet SATYRUS ad át neki. Ezt a levelet ugyanis a halottnak hitt LEUCIPPE írta: ő a meggyötört LACAENA, akit a tengeri rablóktól megvásárolt, s most szerelmével üldöz a kéjszóvár SOSTHENES. CLITOPHONT mélyen nyugtalanítja, hogy LEUCIPPE szemében hűtlennek tetszhetik. SATYRUS azonban figyelmezteti, hogy csak a másik asszony, a szerelmes LEUCIPPE segítségével szabadulhatnak meg kínos helyzetükből. Ilyen megfontolással fog hozzá CLITOPHON, hogy megírja válaszát LEUCIPPÉNEK. A töredék e válaszlevél első szavaival ér véget.

Töredékünk szövege a következő:

[K₁a]

Ez az Lakodalom jó vóina ...
 is hafonlatosbnak, Mint az ki ...
 De koporsóját még-is meg csé ...
 Láttam gyakran én üres ko ...
 ily fűz házasságokat, Mi me ...
 hafznot, Minden jó örömtől m ...
 Ezen Mellita más dólgot é ...
 indultunk vala, Nagy jó fzelün ...
 nelaus az partra kelért vala.
 Eöfzve ölelközvén ott el bu ...
 kívánván el válánk, Vélle igen ...
 lünk, s -mi- is tőle el maradánk ...
 Clyvias vélünk Ephesumb ...
 fek meg vífzja mene, Csak á ...
 Nagy bucsu véve hazájában m ...
 Eltve hogy lön ágyunk az ...
 ni mentünk vala, Bárfonyos ...
 láttal azt bé vonatta vala.
 Környülem ugy hizelked ...
 mőlesére onfjol vala, Vége va ...
 la, Kivel Leucippédnek tarto ...
 Nékem mind ez időre ha ...
 lyünk házasságunkkal, Mo ...
 zunknál, Az tengert ne báncs ...
 Nem kel hinnünk igen az ...
 már leñi külömbözőknek, M ...
 hogy égek, Kit örömeit meg ...
 Ha ez langnak oly termé ...

[K₁b]

... az mi napunk, Mellyen kérlek
 ... látékunkban ő néki kedvesked-
 ... mi fjerelmünk.
 ... ltes engem, Méltó fogadáfo-
 ... eg holt Leucippémet el nem fe-
 ... gban nem léfz menésem.
 ... dva vagyon nálunk. Azért az
 ... Teftének árnyéka itt jár után-

... ölle hallunk.
 ... lt ember lelke, El nem nyug-
 ... nám ha fegény Leucippé meg
 ... a öllekezve.
 ... ódgya itt nincsen, Hogy Ve-
 ... en, Tudod hogy akkor lenni
 ... helyen s-ugy lehetünk örömben.
 ... ophonom, Te nékem fólafólj
 ... ugy tertzik nagy bizonyoflon,
 ... othon.
 ... zni Venufnak, Mint itt kit ir-
 ... zafságunk gyümölcsét adgyuk
 ... nie bódogoknak.
 ... ot jelentnek, Minden öltöze-
 ... erlátos ágyak örvendeztetnek,
 ... tetnek.
 ... áknak ferege, Köztünk vagon
 ... en nyájságunknak-is öröme,
 ... k kedve.
 ... ságban látám, Olts meg ezt

[K₂a]

Meg esküfzöm én néked az ...
 cses evezésünkre, En-is égek h ...
 had légyen az tenger törvényébe ...
 Hallottam én régi evezéfekt ...
 fúnni az büntől, De még házafs ...
 Itent kel felni jámbor fzent életb ...
 Mert az tenger igen hamar v ...
 voztafsek azért illik, Igy az ki az ...
 gonofjtól nem fel Itenbe bizik.
 Azért kérlek én fjerelmes Mel ...
 halgatásért reám, Nem panafo ...
 Szólgálok abban az mit fjived kév ...
 Hogy ezt mondám meg ölel ...
 ve nehezen lefjalítám, Az után ...
 Eötdöd napig Ephesusban el jután ...
 Mellitának fjep gazdag háza v ...
 phesumban fjep vala, Fris öltözete ...
 vacsorát kéfjitetet vala.
 Meddig az Vacsora el kéfjült ...
 ... ely földön vala, Szekerében ...
 ... nem hit vala.
 ... ben hogy Lugas al ...
 ... fjalánk, Kötdözöt k ...
 ... eg veftet igen fjaná ...
 ... ha ö rayta vala,
 ... kérlek Afjonyo ...
 ... gyok nyomorult ...
 ... et árvának nevez ...
 ... tettem, Itent tudgya ...
 Hogy igy fjola halgata fjegeyenleté ...

[K₂b]

... y fel innét, Mond meg nékem
 ... vas lantzal igy ki köttetet,
 ... m erkölcsöd.
 ... ólgádtól verettem, Hogy go-
 ... gettem, Ennékem Lafcaena az
 ... k nemzetem.
 ... morult életemet, Mence meg
 ... et, Tarts mig meg adhatom fi-
 ... váltságu pénzemet.

... e Vdvar birád, Ennyin vót az
 ... d, Néked azt meg adom bizon-
 ... k örök rab leány fűlgád.
 ... áját-is le veté, Teftemet mely
 ... átám hogy fűgény ruháját le veté,
 ... k kékke.
 ... láttam vala, En magamban u-
 ... a, Mert az haja nékem ugy tet-
 ... péjéhez hafonló vala.
 ... gen biztató, Hogy jó reménseg
 ... őtet meg menti és haza bocsáttya
 ... bár ne adgya.
 ... rt küldé hivatá, Addig az leány
 ... tenes el jöven fél refjket vala, ...
 ... a.
 ... ólga azt mondá, ...
 ... Bár rofj és hafzontalan-is ...
 ... meg vertek vólna ...
 ... n minden hazugság ...
 ... -nélkül, Kit te igy ...
 ... enül és jámborság-nélkül.

Amaz

[K₃a]

Amaz rettegve Mellitának monda, Hogy ő néki Califtenes adta, ő az Tolvajoktól vötte azt monda, Szabad leány s — neve vólna Lacaena.

Meg haraguvék Softenefre Mellita, Rólla tifjtit-is minnyaráft le vonatá, Az leányt az ő fűlgáloinak adá, Hogy városban meg főrőfűje ruházza.

Hogy Majorban dólát el végezé, Majorságát fűántását el nézélé, Szekerében fel üle s-én-is mellé, Vacsorához vendégit bé gyüteté.

Hogy éfjünk Satyrus inteni kezde, Hogy fel kellyek fiettet tekintelve, Tettetem mint ha mennék fűükfleg helyre, Egy levelet ada ott én kezemben.

Az levelet el vóm de nem olvasom, Felette meg rettentem mert jól látom, Hogy Leucippé írása csak csudáalom, Az levélben ez ígéket taláalom:

Clitophonti Domino meo Salutem.

K E Ő S Z Ő N Ő K én Vramnak Clitophonnak, Azért irlak pengig téged Vramnak,
 Hogy vagy hités Vra en Afűfjonyomnak, Ki engem meg válrt magának.
 T u d o d fok nyomoruságomat, Erted kit fjen-
 ... Kelerves ifjonyu fok kinaimot, Męg-
 ... okot.
 ... mat el hadtam, Véled mert én bu-
 ... geren az haboktól boritattam, Az
 ... en, is akadtam.

K₃

Azok-

[K₄b]

Azoknak vétké-ért meg áldoztattam, Kétzer holt nevem költ el adattattam, Erted vas lántzokkal kalodáztattam, Meg verettem érted fokot kapáltam.

Ezt vélem én azért cselekedtetted, Hogy magad más Afűfjonyhoz kőtelezded, Személyemet más embernek engedgyed, Kitől iften meg őrizet engemet.

Mind ennyi fok nyomorult kínaimban, Meg maradtam az igaz jámborságban, Te meg fem verettél el fem adattál, Męg-is azért ugyan meg házafodtál.

De ha azért kit éretted fjenvedtem, Gondold hogy valamit érdemlettem, Kérjed felefegetet én képemben, Az mint rá felelt, hogy végyen meg engem.

Küldgyön haza engemet én házamban, Váltságomat meg küldöm bizonyában, Kin Softenes vött engem egy fummában, Vétket nem téfjek néki ez dologban.

Avagy adgy annyi pénzt költsön énnékem, Vagy légy kezes Mellitának érettem, Miglen néki azt az pénzt megküldhetem, Nem mefűfje hazánk Bizantium értem.

Ha vélem ezt az jót meg cselekedended, Nyomo ságimot te megfizeted, Kin vallot fejemet meg Sanyaruságimat elfelejteted.

képviseli így műve a kor irodalmában, éppúgy mint az *Apolonius-regény*ből formálódott prózai história vagy HELIODOROS *Charikleidájának* CZOBOR Mihály-féle fordítása, amelyet utóbb GYÖNGYÖSI is átdolgozott és kiegészített. Megannyi hazai dokumentuma a görög szofisztikus szerelmi regény késői utóéletének, amely iránt a jelek szerint a kor embere különösen fogékony. Az alexandriai Achileus TATIOS műve e műfajnak egyik különösen érdekes képviselője. DÉZSI közléseit e regényre vonatkozóan a TATIOS-kutatás újabb eredményei alapján több kérdésben módosítanunk kell. DÉZSI főforrása, ROHDE klasszikus műve, *Leucippe és Clithophon regényének* keletkezési idejét MUSAEUS *Hero és Leander* c. művével való kapcsolatai alapján még az V. század derekára tette, minthogy MUSAEUS mestere, NONNUS munkásságát e század elején fejtette ki.⁵ KERÉNYI PHILOSTRATOS és BARDENSES, valamint HELIODOROS hatását ismeri fel TATIOS regényén, s ezért keletkezését a III. század második felére teszi; ezt a felfogást egy IV. századi papyrus-lelet is alátámasztani látszott.⁶ Legújabbban még korábbi papyrus-lelet is előkerült a regény szövegének egyes részleteivel. Ehhez járulnak ALTHEIM megfigyelései. Szerinte a regény egyes részletei kapcsolatban állnak a Nilus északnyugati deltájában tanyázó rabló és pásztor bukolos nép törzseinek MARCUS AURELIUS császár korában, 172-ben lezajlott lázadásával; TATIOS-nak Bizánca vonatkozó megjegyzései pedig olyan történelmi viszonyokat tételeznek fel, amelyek a város számára csak 194-ig vannak adva, amikor a thrákok legyőzik és városjogától is megfosztják.⁷ A magyar kutató ezek alapján úgy látja, a görög regényírók „nem a Rohde által feltett csaknem öt évszázadnyi időszakban, hanem sokkal rövidebb időhatárok között, a II. század elejétől a III. század közepéig fejtették ki működésüket;” a görög szerelmi regény e virágzását pedig az a gazdasági és kulturális emelkedés magyarázza, amelyet a római birodalom keleti provinciái ebben a században megérték.⁸

Bonyolultabb kérdés TATIOS regényének bevonulása a modern Európa irodalmi köztudatába a humanizmus korában. A TATIOS-kéziratok összefoglaló értelmezése, egymásutánjuk és összefüggéseik meghatározása még tisztázásra vár. A regény hazai vizsgálója úgy véli, a görög szerelmi regény „a III. századi általános válság következtében indult hanyatlásnak, hogy majd csak több évszázad múlva bizánci írók keltsék újra életre”. TATIOS bizánci említései a későbbi görög irodalomban ismeretesek.⁹ Bizánc hatása mellett azonban a TATIOS-regény későbbi népszerűsítésében — úgy látszik — egyéb okok is közrejátszanak. A mű HEGER-féle 1640. évi kiadásának bevezetője úgy véli, TATIOS arab közvetítéssel, Spanyolországon át vált ismertté Franciaországban és általában Nyugaton.¹⁰ Kézirati előfordulásai sejtetik, hogy már a középkorban is kedvelt olvasmány. Kiadása azonban viszonylag későn veszi kezdetét. Latin fordításban a milánói Annibal CRUCEIUS 1544-ben Baselben adja ki a regény 5—8. könyveit OCTAVIUS FERRARIUS kéziratából, 1554-ben pedig ugyanott a teljes munkát Ph. ARCHINTUS kéziratából. Olaszul 1546-ban Ludovico DOLCE, franciául 1556-ban Jacques de ROQUEMAURE, angolul 1577-ben W. BURTON fordítása nyitják meg a modern tolmácsolások sorát. Görög szövege — a CRUCEIUS-féle latin szöveggel párhuzamosan — csak jóval később, az 1601. évi heidelbergi

⁵ Új kiadása: RHODE Erwin: *Der griechische Roman und seine Vorläufer*. 4. Aufl. Berlin, 1960. (KERÉNYI Károly bevezetésével.) TATIOS koráról vö. az 502—504. l.

⁶ KERÉNYI Károly: *Der griechisch-orientalische Romanliteratur*. Tübingen, 1927. 57. és 275. l. A papyruslelet: Oxyrrh. Pap. 10. Nr. 1250.

⁷ ALTHEIM, Franz: *Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*. I. Halle a. S. 1948. 121—124. l. Az említett papyrusról A. VOGLIANO *Stud. ital.* XV. 121. s köv. l.

⁸ SZEPESSY Tibor: *Héliodoros Aithiopiká-ja és a görög szofisztikus szerelmi regény*. Antik Tanulmányok. 1957. 48—60. l. vö. még SZEPESSY ismertetését R. Helm: *Der antike Roman*. Berlin, 1948. c. művéről. Antik Tanulmányok. 1955. 282—283. l.

⁹ HOFFMANN, S. F. W.: *Lexicon bibliographicum sive index editionum et interpretationum scriptorum graecorum tam sacrorum tam profanorum*. I. Lipsiae, 1832, 1—2. p.

¹⁰ Az Országos Széchényi Könyvtár példányának jelzete A. gr. 3026.

kiadásban lát napvilágot, amelyet Johannes COMMELINUS, majd ennek halálát követően két unokaöccse Judas és Nicolaus BONNVITII rendez sajtó alá. Német fordítására csak 1670-ben került sor.¹¹

A magyar fordító kétségkívül a latin szövegre támaszkodott. Már DÉZSI megfigyeli, hogy a régi töredék egyik személyneve ebben a verssorban: „Töle hugom Caligo születék” — csak a megfelelő latin szöveg „Calligonem” alakjának téves nyelvtani értelmezése alapján jöhetett létre, minthogy a görögben a *Καλληγόνη* alak olvasható. Az újabb töredék K₁ lapján felbukkanó CLYVIAS név hasonló tanulsággal szolgál: a görög *Κλειβίας* szóalak v-jének v olvasata csak abban az esetben képzelhető el, ha az olvasó a görög betűket nem ismeri. Valószínűbb azonban, hogy a CLYVIAS olvasat a CRUCEIUS-féle, latin szövegnek valamely olyan kéziratából vagy kiadásából származik, ahol a n és a v hangértékben használt u betű alakja szembetűnően hasonlít, s így a latin *Clinia* szó téves *Clyvia* olvasata könnyen adódhat. Ez a körülmény a szépen nyomott heidelbergi köteteknél mindenesetre régiesebb betűtípussal készült, XVI. századi latin kiadás, esetleg kézirat használatát feltételezi.

Töredékünk kétségtelenül BREWER Lőrinc löcsei nyomdájából került ki az 1627—1630 közötti időben. Ezt a véleményünket a következőkre alapítjuk.

1. A nyomda ez idő tájt számos hasonló típusú, népszerű szépirodalmi művet adott ki, s ezzel a gyakorlatával az 1620-as évek második felében vezető szerepe volt. Itt jelent meg — első kiadásban vagy utánnomásban — *Az Nagy Sándornak . . . históriái* 1627-ben (RMK I. 564); *Szép rövid história, miképpen Susanna . . . halálra ítélte* 1628-ban (RMK I. 570); *Igen szép história Cirus királyról* 1628-ban (RMK I. 571); *Mesés könyvecske, mely újonnan megékesítetett . . .* 1629-ben (RMK I. 584); *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről . . . való história* 1629-ben (RMK I. 581). Hasonló kiadványai a következő évtizedekből is ismeretesek, de jóval ritkábban jelentkeznek. *Leucippe és Chitophon históriája* szervesen kapcsolódik a fentiekhez.

2. Nyomdai kivitele is azonos a fentiekével. A betűk méretei tizedmilliméter pontosságig egyeznek. Az antikva betűk a szokásosnál valamivel nagyobbak, jól olvashatók. Különösen jellegzetes az ékezetes magánhangzók egyezése a felsorolt nyomtatványokban.

3. Töredékünkben a szedéstükör szélessége 118 mm; *Tholdi Miklós históriájában* 118 mm, a *Mesés könyvecskében* 119 mm, *Susanna és Cirus históriájában* 121, illetve 122 mm. A verses históriák e tükörben laponként tíz-tíz versszakkal helyezkednek el. Minden versszak külön bekezdést alkot; a verssorokat azonban csak a nagy kezdőbetűk jelzik, egyébként szedésük folyamatos. A szöveg nyomdai elrendezése tehát töredékünkben és a verses nyomtatványokban teljesen egyezik.

4. Egyezik végül a nyomdai helyesírás is, amely a XVI. század gyakorlatához képest modern hatású, bár régebbi művek utánnomásaiban az egyenetlenségek is megfigyelhetők.

Amennyire világos az itt ismertetett töredék kapcsolata a löcsei nyomtatványok említett csoportjával, annyira szembetűnően különbözik FRAKNÓI régebbi töredékének nyomdai kivitelétől. Nem kétséges, hogy ugyanazon mű két kiadásával állunk szemben. Ezeknek viszonyát a löcsei nyomtatványok kronológiájával foglalkozó tanulmányomban óhajtom tisztázni.

Leucippe és Chitophon széphistóriájának ismétlődő kiadásai arra figyelmeztetnek, hogy a mű jelentősége a XVII. vagy talán már a XVI. század magyar olvasóinak szemében

¹¹ HOFFMANN: *I. m.* 2—5. 1.

nagyobb, mint eddig véltük. Erre utal a TATIUS magyar fordítását ünneplő kéziratot feljegyzés is a COMMELINUS-féle kétnyelvű szövegpublikáció 1606. évi második kiadásának előzéklapján az Országos Széchényi Könyvtár példányában:¹²

Szeretőknek fénies tizta tüköre
 Leucippenek Clitophónnal szerelme
 Irua vagion ez Tatius keöniuebe
 Kit Magyarul fordítottak versekbe
 Reppwlesre Szerelemnek szárniaij
 Seb eýtesre uadnak merges nilaij
 Egetesre langozó szeöuetneky
 Azért ki mér ellene tusakodni.

SÁNDOR ISTVÁN

¹² Jelzete A. gr. 3026/a.